

7. *Рибалка І.* Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Х., 1999.
8. *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х., 2004.
9. *Советская* Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы: в 3 т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – К., 1980.
10. *Український засів.* – 1993. – № 4.
11. *Бердута М. З.* Университет: жизнь и судьба / М. З. Бердута, С. М. Куделько, О. А. Ручинська // UNIVERSITATES / Университеты. – Х., 2007. – № 2 (30).
12. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.* – Х., 2004.
13. *Харківський університет – рідному місту.* – Х., 2004.

УДК 930:016:929 Клочков

На зламі епох: викладацька кар'єра М. В. Клочкова

Чухлій С. О.

У статті розглядається викладацька діяльність Михайла Васильовича Клочкова (1877–1952) – історика, професора Харківського університету. Навчально-методичні матеріали та праці складають значну частину творчого спадку М. Клочкова й разом з іншими джерелами дозволяють охарактеризувати складний шлях викладача-історика в «переломну добу».

Ключові слова: М. В. Клочков, викладацька діяльність, університет.

Чухлій С. А. На рубеже эпох: преподавательская карьера М. В. Клочкова. В статье рассматривается преподавательская деятельность Михаила Васильевича Клочкова (1877–1952) –

историка, профессора Харьковского университета. Учебно-методические материалы и работы составляют значительную часть творческого наследия М. Клочкова и вместе с другими источниками позволяют охарактеризовать сложный путь преподавателя-историка в «переломную эпоху».

Ключевые слова: М. В. Клочков, преподавательская деятельность, университет.

Chukhliy S. On a epoch fracture: teacher's career of M. V. Klochkov. Pedagogical activity of historian, professor of the Kharkiv University Mykhajlo Klochkov (1877–1952) is examined in our article. Educational materials and work make up a significant part of the creative M. Klochkov's heritage and together with other sources make it possible to characterize the difficult way of teacher and historian during “turning days”.

Keywords: M. V. Klochkov, pedagogical activity, a university.

Рівень розвитку історичної науки залежить не лише від провідних, відомих широкому загалу вчених. Без істориків так званого «другого плану» неможливо з'ясувати простір інтелектуального життя тієї чи іншої епохи. До таких істориків можна віднести й Михайла Васильовича Клочкова (1877–1952). Його ім'я довгі роки замовчувалося в історіографії. Сьогодні існують лише поодинокі розвідки щодо окремих аспектів його життя та діяльності [2; 6; 31]. Викладацька кар'єра Клочкова взагалі ще не була предметом спеціальних розробок. Тож метою статті є зосередження уваги на викладацькій складовій творчої біографії історика. Для досягнення цієї мети було залучено значне коло джерел: друковані праці М. В. Клочкова, його епістолярна спадщина, відповідна діловодна документація, спогади. Певна кількість із цих джерел вводиться до наукового обігу вперше [1; 9; 24 та ін.]).

Як і будь-якому вченому, Михайлу Васильовичу доводилося виконувати декілька «ролей» одночасно. При цьому інтенсивна викладацька діяльність посідала одне з провідних місць. Він розробив і читав різноманітні курси в багатьох вищих

навчальних закладах (причому викладацька діяльність перебувала у нерозривних зв'язках з науковою, як це і вимагав ідеал «гумбольдтівського університету»).

Викладацька кар'єра Клочкова почалася в жовтні 1906 р., коли він був зарахований викладачем Вищих жіночих курсів у м. Санкт-Петербург [1, арк. 48], про що міститься запис в «Трудовом списке» [1, арк. 45-51].

Ще наприкінці 1904 р. М. В. Клочков прибув для наукових занять до Імператорського Санкт-Петербурзького університету [27, арк. 11]. З липня 1908 р., після успішно складених магістерських іспитів і прочитаних пробних лекцій, він був допущений до читання лекцій як приват-доцент кафедри російської історії цього ж університету [27, арк. 12].

Імператорський Санкт-Петербурзький університет, будучи одним із провідних наукових центрів імперії, мав на початок ХХ століття імідж солідної наукової та навчальної установи. М. В. Клочков долучившись до знаного університету та до авторитетної «школи російських істориків» історико-філологічного факультету протягом наступних декількох років під їх впливом формувався не лише як науковець, а й як викладач.

Важливу роль у викладацькій кар'єрі М. В. Клочкова відігравав безпосередньо проф. С. Ф. Платонов. З їхнього листування [4; 5] можна побачити, що вони досить тісно взаємодіяли між собою, в тому числі і в педагогічній площині.

Тож «прикомандированный» із Імператорського Юр'ївського університету Клочков у 1908/1909 навчальному році вів семінарії, присвячені історії земських соборів (2 години) та просемінарії (2 години) з історії селянства за період із XV по XVII ст., зосереджуючи увагу на запровадженні кріпосного права в Росії [15, с. 116]. Ці проблеми він розробляв тоді і в своїх наукових публікаціях [11; 12].

Тематичний спектр занять на наступний навчальний рік (1909/1910) дещо змінився при незмінній кількості годин (чотири): семінарії був присвячений історії Великого Новгороду в період його самостійності, а просемінарії – обласному управлінню в Московській державі [16, с. 115].

У звіті про діяльність Санкт-Петербурзького університету за 1911 р. зазначається: «признана удовлетворительной защита диссертации на степень магистра М. В. Клочкова» [17, с. 72]. Вже в наступному 1912 р. певним чином тема цього дослідження [14] знайшла відображення в тематиці просемінарія, оскільки студенти вивчали під керівництвом Клочкова проекти реформ петровського часу.

У 1907 р. М. В. Клочков долучився до роботи спеціальної комісії при Російській Академії Наук з публікації джерел російської історії під керівництвом О. С. Лаппо-Данілевського [29, с. 85]. Тому не дивним видається поява з часом відповідного просемінарія під керівництвом Клочкова, де старанно навчалося 9 студентів. Просемінарій був присвячений вивченню губернських установ часів імператриці Катерини II [18, с. 119], оскільки М. В. Клочков свого часу працював саме над випуском серії «Учреждение о губерниях 1775 г.» [29, с. 85].

З серпня 1909 р. Клочков отримав посаду вчителя історії в Санкт-Петербурзькому училищі Ордену Святої Катерини [27, арк. 12] пропрацював на ній до жовтня 1911 р. [27, арк. 16]. Цього ж року він перейшов до Імператорського Олександрійського ліцею на посаду викладача в молодших класах [27, арк. 14], на якій і залишався до переїзду до Харкова у 1914 р. Це були досить престижні навчальні заклади для свого часу.

Також М. В. Клочков працював в Психоневрологічному інституті на посаді професора кафедри російської історії [1, арк. 48], де вів загальний курс з російської історії (про його зміст свідчить програма курсу [10]) та семінарські заняття.

Для здійснення науково-дослідницької та вдосконалення навчальної роботи Клочков здійснив закордонне відрядження в 1911 р. – до Німеччини та Швейцарії [27, арк. 14], де відвідав місцеві університети та ознайомився із європейським досвідом.

Тим часом, у 1914 р. географія трудової діяльності розширилась для Клочкова у зв'язку з його переходом на кафедру російської історії історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету [25, арк. 96]. М. В. Клочков отримав посаду екстраординарного професора.

Крім того, протягом декількох років був секретарем факультету [19, с. 10], входив до постійного складу випробувальної комісії, завідував кабінетом історії.

В осінньому півріччі 1914/1915 навчального року професор вів практичні заняття (2 години), які передбачали вивчення деяких мемуарів XVIII ст. [20, с. 15]. Наступного навчального року вів заняття по уставним грамотам, вивчаючи намісницьке управління Московської держави в XVI–XVII ст. Вивчення цієї проблеми продовжилось у весняному півріччі 1916 р. При чому її опрацьовували студенти старших курсів [21, с. 20]. На заняттях студентів I курсу відбувалось читання і коментування тексту Судебника 1550 р. [21, с. 20]. (Ця проблема досліджувалась Клочковим ще в студентські роки [30]). В осінньому півріччі 1916 р. з студентами старших курсів він вивчав проблему походження кріпосного права в Росії по грамотам і актам (заняття включали аналіз текстів пам'яток, а також читання та обговорення рефератів). Студенти I курсу знайомились з текстом пам'яток Петровської епохи [21, с. 20]. У 1915/1916 навчальному році, крім зазначених практичних занять, професор вів і в осінньому, і в весняному півріччі лекційний курс «Русская история XVIII–XIX веков» (4 години) [24, арк. 19, 20]. Саме за його пропозицією факультет приступив до видання посібників і матеріалів, необхідних для практичних занять з російської історії [21, с. 20].

У зв'язку із війною та наростанням революційного руху ситуація в університеті була напруженою. Не дивлячись на це, М. В. Клочков вимагав від своїх студентів регулярного відвідування лекцій та участі в семінарських заняттях. Втім, за свідченням одного з його кращих учнів (С. Г. Пушкарьова), при вдаваній зовнішній суворості він «не был ученым мандарином и не требовал, чтобы ученики, как попугаи, повторяли его мысли» [23]. До кінця семестру у травні 1917 р. на історико-філологічному факультеті лекції все ж читались і навчальний процес проходив у більш-менш звичному режимі. Клочков брав участь не лише в житті університету, а й міста, виступаючи з промовами та читаючи публічні лекції на різні теми.

Одночасно Михайло Васильович викладав на Вищих жіночих

курсах. В обох півріччях 1916/1917 навчального року читав загальний курс (2 години) для 1-2 курсу «Русская история XVIII–XIX веков», вів практичні заняття з вивчення пам'яток з історії селянства XV–XVIII ст. для 2-4 курсу (2 години), вів спецкурси для 3-4 курсу «Обзор реформ императора Александра II» (2 години) та «История крепостного права в России» (2 години) [26, арк. 63]. На жіночих курсах М. В. Клочков працював до останніх місяців свого перебування у Харкові. Власне, як і у Харківському міському народному університеті, де він викладав на історико-філософському відділенні та був членом «попечительного совета».

Подальша викладацька кар'єра вченого розгорталась в буревії складних суспільних подій. Після захисту докторської дисертації в Петрограді, йому не довго вдалося попрацювати на посаді ординарного професора кафедри російської історії Харківського університету [28, арк. 23], оскільки, у 1920 р. він був вимушений виїхати на Північно-Західний Кавказ до м. Краснодару, де взяв активну участь у процесі формування та роботі нових наукових й навчальних центрів.

Після відкриття в червні 1920 р. Кубанського університету [13, с. 7], М. В. Клочков окрім професорської посади обійняв ще й посаду декана соціально-історичного факультету. Також він очолив кафедру вітчизняної історії. Після реорганізації університету у Вищий педагогічний інститут [13, с. 12] перейшов до нього на словесно-історичний факультет [13, с. 12], обійнявши посаду професора історії. Працював напружено, але вже зовсім в іншому тематичному спектрі, освоюючи нові предмети та спецкурси. Серед таких – «Кубанознавство», «Проблеми історії російської літератури», «Методи агітації», «Історія економічної думки» та ін. [13, с. 13]. Як і в Харківському університеті М. В. Клочков завідував історичним кабінетом. Крім того, брав участь у роботі Державної випробувальної комісії з предметів суспільно-політичного циклу [1, арк. 49]. Також завідував кафедрою російської історії [1, арк. 50]. Паралельно працював у Кубанському педагогічному технікумі та у Вечірньому педагогічному університеті при Кубанському педагогічному інституті [8, арк. 347]. Викладав протягом 1920–1927 рр. на

Кубанському Державному Робітничому факультеті [1, арк. 48]. Працюючи у Кубанському політехнічному інституті (з 1923 р. – індустріальний технікум) викладав на економічному факультеті на кафедрі історії господарчого побуту, на робітничому факультеті при інституті [7, арк. 42], виконував обов'язки заступника декана [7, арк. 9, 45]. З 1925 по 1929 рр. професор завідував Краснодарським робітничим університетом, який був більше агітаційно-просвітницьким закладом ніж навчальним.

У цей час коло навчальних курсів ще більше розширилося. Він читав не лише лекції з історії XIX ст. та необов'язковий лекційний курс «Аграрный вопрос в России в XVIII–XIX веках» (які відповідали його науковій спеціалізації та попередньому досвіду), а й зовсім нові для нього курси: з історії господарчого побуту Західної Європи, історії російського народного господарства, історії новітньої [7, арк. 2, 13, 43]. З часом спектр навчальних курсів ставав ще більш строкатим: він викладав предмети, пов'язані не лише з історією, а й з економікою, літературою тощо. Поступово, співвідношення традиційних для професора і нових навчальних курсів змінювалось на користь останніх, на передній край виступали «актуальні питання» радянської історії. Вів також і практичні заняття, пов'язані з його лекційними курсами.

Таким чином, перебуваючи на Кубані, Клочков мав значне навчально-педагогічне навантаження. Лише зрідка він мав можливість переключитися на іншу діяльність, але мотивувалося це також педагогічними завданнями.

Після переїзду до Москви його викладацька робота продовжилась у Московському інституті комунального господарства та на курсах Архівного управління. Під час відбування судового вироку 1934 р., знаходячись у засланні в Середній Азії та Казахстані, вчений досліджував історію колонізації місцевого краю, викладав історію стародавнього світу і середніх віків в Актюбінському учительському інституті, працював на курсах перепідготовки вчителів-статистів.

З лютого 1938 р. Михайло Васильович перейшов на посаду професора до Архангельського державного педагогічного інституту. Викладав історію стародавнього світу, потім

історію народів СРСР [1, арк. 91]. У вересні 1939 р. очолив кафедру історії народів СРСР [3]. З початком війни на кафедрі залишилось 4 чоловіки, яким доводилось проводити по 8 годин занять щодня [3]. В складних умовах 1942/1943 навчального року відбулося об'єднання кафедри історії народів СРСР з кафедрою всесвітньої історії в одну, завідувати якою почав М. В. Клочков. Попри всі зусилля колективу та завідувача, навчальні програми виконувались з великими труднощами.

В цей же час професор проводив активну громадську роботу. Викладав як позаштатний лектор в Університеті марксизму-ленінізму при Парткабінеті ГК ВКП (б) [1, арк. 42] (з 1944 р. цей напрямок роботи професора продовжився в м. Ростов-на-Дону [9, арк. 1]). Він читав численні лекції та доповіді серед робітників, вчителів міста, бійців Червоної Армії. В місцевій газеті «Правда Севера» від 21 липня 1944 р. (№ 143/7241/) навіть з'явилась замітка під назвою «Выдающийся ученый», у якій йшлося саме про таку діяльність М. В. Клочкова [1, арк. 75].

В жовтні 1942 р., імовірно на нетривалий період, Михайло Васильович був призначений деканом історичного факультету Архангельського державного педагогічного інституту [9, арк. 25]. Йому доводилося поєднувати, вже за звичною для себе схемою, адміністративну роботу з викладацькою, брати участь у розробці декількох науково-дослідних кафедральних тем.

Після переїзду до Ростова-на-Дону він працював у місцевому державному університеті на посаді завідувача кафедри історії народів СРСР (1944–1948 рр.). С самого початку своєї роботи Клочков активно включився в життя кафедри, факультету, університету. За сумісництвом, професор також працював у місцевому державному педагогічному і учительському інституті, де завідував кафедрою історії народів СРСР [9, арк. 5]. Протягом 1946–1950 рр. був головою Державної екзаменаційної комісії в педагогічному інституті на історичному факультеті [9, арк. 22]. На межі 1949–1950 рр. М. В. Клочков викладав історію у Ростовському фінансово-економічному інституті.

Успішно керував він і роботою аспірантів. У післявоєнні роки на факультеті під його керівництвом було підготовлено декілька кандидатів наук.

Таким чином, викладацька діяльність професора Клочкова є важливою складовою його творчої біографії. Система викладання, методи, якими послуговувався професор, курси, які він читав, змінювалися у часі, власне, як і тематичний спектр та методологічні основи його наукових праць. Можна казати про становлення Клочкова-викладача протягом першого творчого періоду (до 1920 р.) та про еволюцію протягом другого (до 1952 р.). Перший «дорадянський» період став часом пошуку та розстановки пріоритетів, коли наука та викладання не лише стали покликанням та професією Клочкова, а й постійно підживлювали одна одну. У цей же період спостерігається практика «поєднання посад», коли він одночасно працював у декількох навчальних закладах. Другий, «радянський» період, став часом трансформацій, пошуку компромісу та освоєння в новій системі, імовірно щоб мати можливість просто продовжити науково-педагогічну діяльність як таку (втім, у цей час спостерігаємо скоріше відрив наукової від викладацької діяльності). Те, що в некролозі професора Михайла Васильовича Клочкова відзначалося про нього перш за все як про вчителя, педагога, вихователя [25] є свідченням того, що саме така діяльність була більш помітною для оточуючих й визначалася ними як пріоритетна. Вона змінювала форми та наповнювалась новим змістом, але не полишалась «істориком на перехресті» протягом всього творчого життя.

Примітки

1. *Архівний* відділ управління справами Південного Федерального Університету в м. Ростов-на-Дону. – Ф. Р-46. – Оп. 22. – Спр. 71.
2. *Балашев М. А.* Профессор истории Михаил Васильевич Клочков : док.-биогр. очерк / М. А. Балашева // *Universitates = Университеты.* – 2005. – № 2.
3. *Белошапкин С. С.* Историческому факультету ИГУ – 70 лет / С. С. Белошапкин // *Ломоносовец.* – 2002. – 1 нояб. (№ 24–25).
4. *ВР РНБ.* – Ф. 585. – Оп. 1. – Спр. 3139.
5. *ВР РНБ.* – Ф. 585. – Оп. 1. – Спр. 5860.
6. *Гончарова Н. Н.* Жизнь и творчество М. В. Клочкова / Н. Н. Гончарова // *Вопросы истории.* – 2011. – № 10.

7. ДАКК. – Ф. Р. – 229. – Оп. 1. – Спр. 280.
8. ДАКК. – Ф. Р. – 890. – Оп. 1. – Спр. 276.
9. ДАРО. – Ф. Р. – 4066. – Оп. 1. – Спр. 2025.
10. ДАХО. – Ф. 1027. – Оп. 1. – Спр. 5.
11. Земские соборы на Руси по взглядам историков. – СПб., 1905.
12. К вопросу о складниках // Журнал Министерства народного просвещения. – 1901. – № 11.
13. Кубанский университет. Материалы по изучению истории вуза. – Краснодар, 1987.
14. Население России при Петре Великом по переписям того времени. Т. 1. Переписи дворов и населения (1678–1721). – СПб., 1911.
15. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1909 г. / Под. ред. А. И. Введенского. – СПб., 1910.
16. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1910 г. / Под. ред. А. И. Ивановского. – СПб., 1911.
17. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1911 г. / Под. ред. Н. А. Булгакова. – СПб., 1912.
18. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1913 г. / Под. ред. И. Д. Андреева. – СПб., 1914.
19. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1914 г. // Записки Имп. Харьковского университета. – 1915. – Кн. 1, ч. офиц.
20. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1915 г. // Отд. отд. из Записок Имп. Харьковского университета. – 1916.
21. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1916 г. – X., 1917.
22. Профессор М. В. Клочков : (некролог) // За советскую науку. – 1952. – 5 апр. (№ 13).
23. Пушкарев С. Г. Воспоминания историка. 1905 – 1945. – М., 1999.
24. РДА. – Ф. 733. – Оп. 156. – Спр. 197.
25. РДА. – Ф. 733. – Оп. 156. – Спр. 487.

26. РДА. – Ф. 733. – Оп. 156. – Спр. 680.
27. РДА. – Ф. 740. – Оп. 17. – Спр. 42.
28. РДА. – Ф. 740. – Оп. 19. – Спр. 39.
29. Ростовцев Е. А. А. С. Лаппо-Данилевский и петербургская историческая школа. – Рязань, 2004.
30. Указатель слов и выражений, встречающихся в Судебниках 1497 г., 1550 г., 1559 г. / Сост. М. Клочков // Ученые записки Имп. Юрьевского университета. – 1902. – № 1. – Приложение. – (разд. паг.). – Подпись: М. К.
31. Шевченко Г. Н. Михаил Васильевич Клочков (1877–1952) : ист.-биогр. очерк / Г. Н. Шевченко // Голос минувшего : кубан. ист. журн. – 1997. – № 1 (3).